

AFERA S UDŽBENICIMA U SRPSKIM SKOLAMA (1865)

Posle preuređenja iz 1850. godine, škola sarajevskih Srba razvijala se primenjujući principe savremene pedagogike i kao cvatuća javna ustanova već petnaestak godina dobijala iz Srbije potrebne školske knjige bez ikakvih smetnji. Te knjige su, tretirane kao ostala trgovinska roba, prelazile lako preko đumruka ne privlačeći ni po čem pažnju carinskih ili drugih službenika. A onda se iznenada dogodilo da je zbog beogradskih udžbenika intervenisala turska pokrajinska uprava, na prilično drastičan i dotad neuobičajen način, što je kod rodoljubivih građana izazvalo zlovolju i negodovanje. Oni su, kao savremenici, osuđivali bezobzirne napadače utoliko više što država za izdržavanje privatnih škola nije do tog vremena stvarno ništa doprinosila.

Afera s udžbenicima, shvaćena kao direktan napad režima na konfesionalne škole, potrzana je svojevremeno u javnosti, naročito u novinskim dopisima iz Sarajeva, i uz navođenje raznih pojedinosti objašnjavana i tumačena. Dvadesetak godina kasnije ovaj događaj je kod nas još jednom oživiljen u istorijskom feljtonu pod naslovom »O srpskim školama — Slike iz prošlosti«, objavljenom u Vidićevom listu »Prosveta« (III, br. 6—7 iz 1887). Bio je to prevedeni fragment iz brošure »Praslaviye u Bosni«, koju je napisao i u Moskvi 1873. izdao istoričar Nil Popov (1833—1891) prema podacima dobijenim od Save Kosanovića, tada učitelja sarajevske Srpske škole, koji je početkom iste godine dolazio u Rusiju da skuplja priloge za srpske crkve i škole u Bosni i Hercegovini. Posle toga je ceo slučaj prekriven velom zaborava, kao da ne zavređuje pažnju i pomen, pa ga Kaluđerčić i Skarić u poznatim svojim radovima nisu čak ni zabeležili.

Međutim, treba odmah reći, nije ovde u pitanju samo običan, beznačajan incident preko koga bi se moglo olako preći. Napad turske pokrajinske vlade na konfesionalne škole impresionirao je savremenike i od njih bio ozbiljno shvaćen već i zbog postojanja političkih protivnosti koje su i najmanje sitnice znale i te kako podstaći i zaoštriti. Osim toga, događaj se i objektivno odrazio nepovoljno na razvoj školstva, zaustavivši početni period napredovanja, i škole su jedno, mada kraće vreme, stagnirale, pa i nazadovale. I najposle, afera ima osobit značaj po svojoj nesumnjivoj povezanosti s važnim događajima tog vremena, pre svega s donošenjem Ustavnog zakona za vilajet bosanski (1865) i s otvaranjem štamparije u Sarajevu (1866), i tek u sklopu tog zbivanja može se pravilno shvatiti i objasniti. Štaviše, ta povezanost

pruža upravo razjašnjenje zašto je afera s udžbenicima pala tako brzo u zaborav, ne ostavivši za sobom vidnijih tragova.

Zbog nedostataka zvaničnih akata i beležaka,¹ nismo u mogućnosti da proveravanjem detalja razjasnimo do kraja ovaj događaj koji smo, prema podacima iz »Prosvete«, pomenuli ukratko govoreći o sarajevskoj Srpskoj gimnaziji (»Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH«, 111 — 1965, str. 106), ali ćemo, koristeći se već teško pristupačnim novinskim dopisima iz Sarajeva a i nekim drugim zapisima, pokušati da ga potpunije prikažemo i osvetlimo, a uz to i da tačnim datiranjem samog događaja ispravimo hronološku grešku iz pomenutog »Prosvetina« feljtona.

1.

Jedan od najranijih pomena afere s udžbenicima verovatno je prikaz dopisnika iz Sarajeva u novosadskom »Napretku« (XVIII, br. 54 od 11. julija 1865), čiji je urednik bio Đorđe Popović (1832—1914). Dopisnik, naravno, nije označen, pa ni šifrom, i ne može se više sigurno reći ko je bio. Ipak, u pogledu dopisnika uzgredno ćemo izneti jednu pretpostavku. Iz »Riječi Krajišničke« (Zemun 1866), poznatog polemičnog spisa Gavre Vučkovića (1826—1876), koji je delom i nastao povodom nekog dopisa iz Sarajeva u »Napretku«, može se sigurno izvesti zaključak da je jedan od sarajevskih dopisnika tog lista u 1865. godini (ne znamo da li i jedini) bio Niko Pavlović, pročelnik školskog odbora sarajevskih srpskih škola, a kako se njegovo ime i u ovom dopisu više puta pominje i upadljivo ističe, izgleda verovatno da je upravo on iz Sarajeva pisao ovaj i slične dopise u novosadskom »Napretku«.

No, dopisnik, ma ko da je bio, trudio se ozbiljno da svoja izvešća faktima potkrepi. Vidi se i iz njegove jasno pokazane namere da pre opisa samog slučaja s udžbenicima ukaže na neke pojave koje su nepovoljno delovale na prosvetne prilike grada. Tako je dopisnik naglasio, odmah u početku, da se sve veće mešanje turske uprave u školske stvari pokazalo i u tom što je prvih dana meseca juna vezir Osman-paša zvao sarajevskog protu Stefana Bakovića i pitao ga »da li je ugovor učinjen s učiteljima«. Nije svakako slučajnost što se vezir obraća starom protu, koji je predstavnik oportunističke struje u Sarajevu i koga je rodulju biva jugoslovenska štampa zbog toga oštro kritikovala i napadala.² I mada se stvar svršila na Bakovićevoj izjavi da ništa o tom ne zna, što je i razumljivo, jer nije bio član ni opštinskog ni školskog odbora, više

¹) Posredstvom druga Branka Čulića zamoljen je drug Traljić, službenik sarajevske Narodne biblioteke, da u Orijentalnom institutu pogleda materijale negdašnjeg Vilajetskog arhiva. Prema pismenom izveštaju, drug Traljić je lično preturio svu pristupačnu arhivu obraćajući pažnju na eventualne podatke o udžbenicima. Ali nije ništa našao. (Iz pisma B. Čulića od 18. februara 1966).

²) Tako je u hrvatskim novinama (Velimir Gaj) pisano povodom nekog govora prote Bakovića, pored ostalog: »Pak još bi u Sarajevu jedan proto, koji je u crkvi i društvu mladu i zelenu svijetu propoviedao veliku slavu tursku. Svetogrđnim jezikom u mlade grudi ulieva otrov i žuč, užas i poštu k Stambulu i turskoj vladi! „Ubi defuit orbis!“ (Balkan-Divan. Zagreb 1878, str. 74—75).

je nego značajno dopisnikovo obrazloženje da se vezir stvarno raspitivao o učiteljima samo radi izvršenja pritiska na narod »da otpusti učitelja o. Teofila Petranovića i Niku Pavlovića, člana školskog odbora«. Navedeni su potom neki detalji iz kojih se lako razabire zašto je valija toliko ogorčen na ovu dvojicu srpskih prosvetnih radnika.

Iako čovek novih shvatanja, Osman-paša je u sprovedenim reformama gledao pre svega instrumenat jačanja opale turske vlasti i odlučno je pobijao sve što se s tim tendencijama nije moglo ma u kom pogledu uskladiti. S ovog gledišta njemu su, razumljivo, i sprske škole morale biti podozrivije već zbog probuđene srpske nacionalne misli koju su na razne načine propagirale i širile. Znao je Osman-paša, ističe dopisnik, da se Teofil Petranović i Niko Pavlović staraju mnogo oko uređenja sarajevskih srpskih škola i da su od početka te godine razvili naročitu akciju za osnivanje srpske gimnazije u Sarajevu. Da je podizanje gimnazije, kao veće škole u Sarajevu, želja narodna, javljeno je čak i zvanično turskoj vlasti: predano joj je »pismo upravljeno na čestitoga cara, u kome od njega mole milostivo dara i poklona za tu školu«. A onda dopisnik izričito navodi: »Kao što vam je poznato, školski se odbor svuda obratio za pomoć u ovom djelu, i od francuskog dvora došla je pomoć i od kralja talijanskog Viktora Emanuila i od vladike Štrossmajera, ali od čestitoga cara do danas ništa, ni pare ni dinara.« Odmah zatim podvlači dopisnik da je »lukava politika osmanska«, preko nekih »važnih stranskih lica«, nagovarala »proste Srbe i neke trgovce« da od patrijarha zamole dozvolu za osnivanje bogoslovije u Sarajevu, obećavajući im da će odobrenje odmah dobiti i narod neće morati za gimnaziju ništa davati. U ime objašnjenja pisac kaže da je to činjeno iz jednog razloga da bi Osman-paša i njegov zamenik Rašid-efendija³ mogli reći onima koji bi tražili gimnaziju: »Šta će vam gimnazija? Eto, svijet hoće bogosloviju!«. Ali su T. Petranović i N. Pavlović prozreli i u pravo vreme osujetili takvu nameru vlastodržaca.

Kako je fra Grgo Martić u Sarajevu upravo osnivao škole za katoličku decu (»male škole za djecu srbsku rimske vjere«, kako sarajevski dopisnik kaže), Rašid-efendija mu je pri nekom susretu uputio ovo pitanje, karakteristično po tom što odražava režimsko mišljenje o srpskim školama: »Oćeš li i ti, kao što su Vlasi, dobiti caru nevjerne učitelje?« Na ovo dopisnik primećuje: »Za nevjernost ne pitamo; ali to znamo, da je Turcima golem trn u oku, što se Srbi staraju o prosveti narodnoj, i oni samo gledaju priliku da mogu škole zatvoriti (i dogledali su je!)« i tako onemogućiti prosvetne radnike kakvi su Teofil Petranović i Niko Pavlović. »Ali ova dva rodoljuba« — nastavlja dopisnik — »dobro poznaju duh lukavoga Osman-paše i njegovog Rašid-efendije, koji je Turcima pre negde rekao: 'Neka Vlasi zidaju crkve na svaku ulicu, samo nek ne podižu škole, a kad se istroše oko crkve, ne mogu onda trošiti na uređivanje škole!'«

³) Ahmed Rašid-efendija, titularni mutesarif i pomoćnik valije Osman-paše (naziva se često i sekretarom valijinim), vitez rutbe ordena medždije III stepena, jedan je od glavnih stubova režima ovog vremena. Poreklom Beogradanin, on je znao naš jezik i prilike, pa se sa poznavanjem mešao u razne upravne poslove, a naročito u pitanja školstva. Pošto je kraće vreme bio mutesarif u Banjoj Luci (1869), Rašid-efendija je napustio Bosnu uskoro pošto je Osman-paša bio skinut s vezirstva.

Ovim uvodnim napomenama čitalac je dovoljno pripremljen za glavnu temu koja se tiče napada vlasti na srpske škole.

2.

Na đumruk (valjda brčanski), kaže naš pominjani dopisnik, stigla su početkom juna 1865. godine dva sanduka knjiga, jedan za sarajevsku a drugi za mostarsku srpsku školu, adresovana oba na sarajevskog trgovca Simu Odavića. U dopisu se tvrdilo da je đumrukdžija poslao knjige veziru u Sarajevo, ali se iz daljih navoda ne može videti na osnovu čega je usledilo to neuobičajeno slanje. Kad su sanduci pripeli i bili otvoreni, pokazalo se da sadrže razne udžbenke, kao »Prva znanja istorije srbske«, prvu, drugu i treću čitanku i još neke školske knjige. Rašid-efendija je odmah izvršio cenzurisane knjige i našao »da ima malo o bitki na Kosovu i kako je Miloš Obilić probo car Murata«. Pozvan u Konak na odgovornost kao čovek na koga je pošiljka bila adresovana, Simo Odavić se opravdao izjavivši da su knjige na njega verovatno pogrešno poslane i da se možda radi o Simi Sokoloviću, koji se inače brine o svim poslovima sarajevske Srpske opštine, pa i školskim. Odmah zatim bio je u Konak pozvan Simo Sokolović.

Prema dopisniku, u ovoj su se istrazi angažovali Osman-paša i njegov zamenik Rašid-efendija, zbog čega je verovatno prvo dramatično saslušanje i dato u dijalozima. Upitan da li su to njegove knjige, Simo Sokolović nije smeo dati odrećan odgovor, jer je za sarajevske srpske škole zaista dobavljaio iz Beograda potrebne udžbenike. Ali ovim priznanjem on se kompromitovao kod vezira: nazvan je rđavim čovekom, jer nabavlja knjige iz kojih se deca uče neveri prema sultanu. Nije Sokoloviću vredelo što se branio i tim da je naređivao samo knjige nužne za školu i nikakve druge, da o knjigama za mostarsku školu uopšte ništa ne zna i sl. Kako je vezir insistirao posebno na pitanju ko mu je rekao da naređuje te knjige, Sokolović je tvrdio da se u to nije niko mešao i na kraju u ime odbrane izjavio: »Pre pet godina skupili su se iz opštine i rekli su mi da naređujem knjige koje su od nužde, i od tada ja nikoga ne pitam, nego sam naređujem koje su nužne.«

Prva istraga kod vezira okončana je saopštenjem Sokoloviću da je krivac i da potpada kod kaštigu. »leoi treba« — rećeno mu je — »knjižaru pregledati i ti moraš po kanonu kažnjen biti.« Nije mu dopušteno da se vrau kući, pošto je vezir odlučio da ga zajedno s Rašid-efendijom pošatje mitropolitu (despotu), što je i učinjeno posle dužeg dogovora između vezira i Rašid-efendije.

Po dolasku u Mitropoliju, Rašid-efendija je saopštio vezirov nalog da vladika Ignjatije zatvori i zapećati školsku magaz, knjižaru i zasedanje obštestva sarajevskog. Po želji čestitog vezira, naravno, moralo se postupiti, mada je vladika Ignjatije prethodno pokušao da se mesto njegova udari vladin pečat. »I tako« — nastavlja izveštać — »Đordije Jovanović, vlašćin gramatik, Rašid-efendija i Simo odu (tj. napuste Mitropoliju), dadu nalog da Simo zatvori na prozorima gvozdene kapke, da iznese novce, udare po platnu pečate, četiri na bravu.« Kad su po svršenom poslu došli ponovo u Mitropoliju, Rašid-efendija je pred vladikom rekao da Simo Sokolović ne može ići kući dok za

se ne nađe jamca da neće pobeći, posle čega vladika Ignjatije izjavi da za njega preuzima jamstvo. »Ovo za Srbe žalosno priključenje do-
godji se u ponedjeljak 21. junija.«

Već sutradan (22. juna po st. kal.) u Konaku su prevedene sedma i osma glava iz »Prvih znanja«, zatim ponešto iz druge i treće čitanke, pa su ti prevodi poslani u Carigrad na pregled. Tvrdilo se da vlast neće pregledati knjižaru ni zasedanje obštstva dok za poslane prevode ne dođe iz Carigrada odgovor. Istog dana pozvan je Simo Sokolović kod kajmakama, gde su uzete njegove generalije i uz to je još pitan za imena knjiga koje su došle iz Srbije, kao i o njihovom sadržaju. Posle toga kajmakam je otprio Sokolovića ponovo veziru.

Na ponovljena prebacivanja u Konaku da je dobavljač knjige »koje su caru protivne«, Sokolović se branio izjavljujući da o tom ništa ne zna, jer su knjige »preko carskog đumruka slobodno prelazile«, a osim toga on ih nije ni čitao. Dato mu je zatim da pročita sedmu i osmu glavu iz »Znanja«, posle čega je rekao da to prvi put čita, jer »mi u školama imamo 'Znanja' bez sedme i osme glave i samo od 74 strane, a ovo je više od 100 strana«. Uitan da li ovih širih »Znanja« ima u školskoj magazi, odnosno knjižari, on je odgovorio da ih možda ima u školskoj magazi, ali te knjige nije čitao niti davao deci, upravo nije ni znao za sedmu i osmu glavu. Na kraju je Simo Sokolović u ime svog opravdanja rekao i ovo:

»Mi smo počeli dobavljati knjige iz Beča, ali vladika Dionisije zabrani i rekne mi da ih spalim. Ja mu kažem da su za te knjige dati novci i da ih ja ne smijem spržiti, nego da moram s vremenom pod novce predati i eno ih u školskoj knjižari. Ja ga zapitam: odakle ćemo knjige dobavljati? a on mi odgovori: iz Srbije; i od tada počnemo iz Srbije knjige dobavljati. Drugo, svake godine držimo dva ispita i do danas još niko rekao nije da je što protivno caru. Treće, svaki put zovnemo vladiku na ispit, i ako on ne može doći, bude njegov veći. Četvrto, baš i ako bi u knjigama što i bilo, to mi prede nego djeci damo, mastilom zacrnimo, da se pročitati ne može.«

Prigovarano je za knjige i dalje Sokoloviću, naročito zbog stavova o Milošu Obiliću, pa mu je rečeno na kraju da će kao kriv platiti po kanonu novčanu globu i zlo proći ako ne kaže ko mu je naredio da nabavlja te knjige. No, otrpeo je on sve »grdnje i ružnje« — neke dopisnik nije mogao u potpunosti ni doznati, ali nije hteo da laže niti da svaljuje krivicu na nekog drugog. Strahujući da ko namerno ne skine pečate na knjižari i zasedanju obštstva, Sokolović je molio vladiku za jednog čuvara knjižare, a zatim je sam takvog postavio pod izgovorom da se boji od nemirne dece, dok se stvarno bojao Rašid-efendi, koji je tražio načina da optuži upravitelje škole.

»Toliko vam mogu kazati« — zaključuje dopisnik pre prelaza na opis drugih aktuelnih događaja — »da smo gori od najgorih robova, kad nam ne dadu ni od prošlosti čitati, a kamoli o budućnosti. Kad Sarajlija kakav čita cjenovnik peštanski, bježi u magaz, da ne bi Turci mislili da su novine...«

O zapleni srpskih udžbenika su tokom jula 1865. izašla još tri dopisa u novosadskom »Napretku«, iz kojih ćemo radi dopune izneti poneku pojedinost. Pominjući žalosne posledice događaja od 21. juna, pisac dopisa »Iz Sarajeva 9. julija« (»Napredak«, XVIII, br. 56 od 18. julija 1865) podseća na svoje nedavne izveštaje o reorganizaciji uprave (donošenje Ustavnog zakona za bosanski vilajet), gde je rekao »kako će se s novim preustrojtstvom u državi polumeseca najveće tiranstvo iznova podići, pa sad u stvari vidimo ono čemu smo po nevolji slutili«. Značajno je što se ovde tvrdi da je vezir najpre posetio mitropolita, iz čega bi proizlazilo da je stvar prethodno među njima dogovorena. Tek što se vezir vratio na Kapiju, »dođe u mitropoliju tajnik vezirov i mitropolit sa svojim pečatom zapečati knjižaru školsku...« Tvrdi se još kako vlast veoma sumnja da se knjigama iz Srbije ne okuže ovdašnji mrtvi duhovi i »da je namjesništvo dobilo od visoke porte zapovjed da se strogo pazi na knjige i škole«.

Obrazlažući dobavljanje udžbenika iz Srbije, dopisnik spominje mitropolita Dionisija, zvanog »blagi«, koji je pre desetak godina zabranio knjige dobavljene iz Beča, »jer dišu duhom papskim«, i odobrio da se za škole nabavljaju knjige iz Srbije »kao suzerenske zemlje Turske«. Otada su školske knjige dobivane iz Beograda »bez ikakve primjedbe turske vlasti«, a »ispiti su javno držani pod predsjedništvom grčkih vladika«. Prema tome vezir nije imao pravo da, pre obnarodovanja carigradskog fermama, uzapćuje školske knjige, pečati knjižaru i naziva opštinare nevernicima. »Gdi i ko može biti obvezan na zakone koji još ne suštastvuju ili u torbi o čavlu više neobnarodovani. Valjda smo Hrišćani u Turskoj.«

Iz dopisa se još doznaje da je 25. juna bacano kamenje na učiteljski stan, dok je u školu momačku podbačena vatra »s krpama paklinavim«. Da nije na vreme ugašen požar, sve školske zgrade bi se pretvorile u pepeo, a s njima i mnoge želje i nade narodne. Na tužbu opštinaru, poglavica sarajevski, mitropolit Ignjatije, odgovorio je da to sigurno nisu uradili Turci nego opet naši ljudi. »Zaista«, — tumači dopisnik — »kad bi to bili naši ljudi, veledušna revnost njegova spram vlade ne bi ih zataila, o čemu prošlost njegovu za svjedočbu prizivamo.«

Za dalji tok afere s knjigama karakteristično je kazivanje da su Rašid-efendija i mitropolit Ignjatije 27. juna izjutra došli sa svojim ljudima i otpečatili knjižaru. Tom prilikom oni su prekopali knjige i iz »Prvih znanja« izrezali kratku srpsku istoriju, a zatim izjavili da se na tom ima sve svršiti. Ali tako nije bilo, jer kao da se prisetiše, »pa opet po podne dođoše i pokupiše i uzaptiše ove knjige: 'Prva znanja,' 'Drugu čitanku' i 'Srpsku istoriju,' sve tri knjige iz osnovnih razreda.« Za ovo odnošenje knjiga našli smo potvrdu i u obračunu školske knjižnice od 15. avgusta 1865, kao što smo na drugom mestu izneli (»Glasnik arhiya«, III — 1963, str. 106).

Pošto su odnete zaplenjene knjige, delom kod mitropolita a delom kod Rašid-efendije, na Kapiju su pozvani poglavari pravoslavnog obštstva (Manojlo Jeftanović, Mićo Savić, Đorđe Besara, Simo Pupiće i još neki), pa im je veoma zamereno i prebačeno zbog nepažnje o

školi. Uz ovo, naređeno im je još da unapred dobro paze na opšte stvari, da promene članove školskog odbora i postave mirne ljude koji će se brinuti za napredak školski, da otpuste strane učitelje i na njihova mesta postave svoje ljude, jer da čestiti car želi prosvetu i napredak svim narodima u državi. »Za knjige školske« — rečeno im je — »da ništa ne misle, jer će vlada nabaviti knjigopečatnju u Sarajevu, pa će se onakve knjige štampati koje će do pomirenja dovesti Hrišćana s Turcima.« A knjige koje su sad potrebne školama treba označiti, pa će vezir odrediti od kuda će se dobiti. Po svoj prilici, ovo je prvi javni pomen štamparije u Sarajevu po donošenju Ustavnog zakona za bosanski vilajet, koji predviđa postojanje štamparije u vilajetskom centru.

Na neko suprotstavljanje vlastima nije se tada moglo ni misliti, pa je jasno da se dopisnik iz pretežno političkih razloga obara na kraju na pomenute opštinske starešine zbog njihova oportunizma u ovoj stvari. Pri tom nalazi dopisnik da su oni pristali za zahtev vlasti i promenili važnije članove školskog odbora (u stvari, smena je izvršena tek 1867), »da samo vezirovu revnost kod visoke porte na veći stepen podignu, a svoj narod u povjestnički jaz strovale«. On tvrdi da na takvu njihovu nesmotrenost »narod hrišćanski u Sarajevu iz grla viče i pljuje«, pitajući se pod čijim će imenom od sad živeti? »Kad nas, nesretnici, izdadoste i lišiste naš narod povjestničke nauke, što je duša svakom narodu, zašto ne rekoste veziru: Ako se još gdi u Evropi danas graniči narod da se ne zove svojim imenom i da ne uči svoju prošlost, to nećemo ni mi, inače pozivamo se na ovdašnje zastupnike velesila, pak da oni tu stvar rieše...« Zar se može uništiti ime naroda koji je u prošlosti branio Evropu od turske sablje, zar da taj narod »danas propadne pod pariskim ugovorom i kad naša mila djeca po gorama i poljima svoju prošlost u pjesmama opjevaju i boljoj se budućnosti nadaju?« Najzad, pita dopisnik, kakvu vlast u srpskim školama traži vlada kad ih ni jednom parom ne pomaže. Iako je poreze i ostale javne namete od 1848. g. petnaestostruko uvećala?

Da bi sagledao prave razloge napada vlasti na srpske škole, dopisnik »Iz Sarajeva 17. julija« (»Napredak«, XVIII, br. 58 od 25. julija 1865) pokušava u svom izveštaju da najpre ocrti ličnost namesnika Osman-paše. »On kad s čovjekom govori, međ mu se po ustnama razliva, a kad ga gleda, iz očiju mu se niz crnomanjasto lice veselje rasipa, tako da nevin čovjek koji ne zna zaviriti kroz oči u srce a s besiede osvrnuti se na djelo, mora da misli: iskrenijeg i ljubeznijeg gospodara ne može se poželjeti. Ali pronicatelan čovjek na onim bojali ustnama vidj što drugo, isto kao i u crnim očima pod navlakom izobraženog lukavstva hiljadu strijela, te se svuda u hrišćanskim obiteljima plač i lelek čuje.« I pored toga, u Sarajevu ima srpskih trgovaca, tobože izobraženih ljudi, koji prema vezirovoj spoljašnosti i njegovim laskavim rečima tvrde da u Bosnu nije još ovakav gospodar došao!

Pravo lice Osman-paša je pokazao svojim stavom prema školama. Ni jednom carskom namesniku pre njega, smatra dopisnik, nije palo na um da dira u škole i narod duševno steže, »a njemu tobož 'civiliziranim Turčinu' pade u zadatak mrziti ono što svaki čovjek izobražen kao svoj život ljubi, graničiti ono našto nikakvo i ni od koga pravo nema,

rušiti ono što su narodu rđave sudbe, vjekovi nevredimo sahranili«. Ne postoji danas u Evropi izobražen čovek koji bi mrzeo prosvetu i potkopavao prosvetne zavode; naprotiv, u blagoslovenim zemljama prosveta i njene ustanove čuvaju se »više nego dragi kamen«, svuda se neguju i iz naroda u narod presađuju za sreću naroda i države. »Ali Osman-paša, zagledajući u narodnoj prosvjeti gubitak državni, odluči obustaviti i pomisao o gimnaziji, te napade na naše osnovne škole i pokupi nam najvažnije knjige, s kojima bi mladež nešto u napredak pomaknuta se mogla.« Vezir je, očigledno, išao za tim da naš narod zauvek zadrži u neznanju.

Ovakvo postupanje s prosvetom u njenom vlastitom domu pokazuje da se i danas primenjuju surova načela iz prošlosti, iako u ovom slučaju ne može biti nikakve sumnje da je progon izazvan konkretnim razlogom. »Naša škola ni sa što drugo nije ograničena, već jedinog uzroka radi što se uprava školska živo zauzela bila da gimnaziju slobodnu osnuje, koju će moći pohoditi svi sinovi bez razlike vjere i narodnosti, kako bi novi naraštaj izobražavati se mogao po duhu vremena i shodno domaćim okolnostima...« Samo se po sebi razume da bi od toga sama država imala velike koristi »jer bi narod sredstvom prosvjete sirotinjskog stanja u bogatoj zemlji lasno otesao se, prihvatio bi se novih izvora i do izvjestnog bi blagostanja došao, te usrećio sebe i državu«. Ali turska država, valjda jedina u svetu, gleda u napretku svojih građana zapravo sopstvenu nesreću.

Iz novog sarajevskog dopisa (»Napredak«, XVIII, br. 59 od 29. julija 1865) saznaje se da Rašid-efendija i Osman-paša žele promeniti članove školskog odbora; ipak, ne zna se još ko će sačinjavati novi odbor, jer neki od ponuđenih ne pristaju da prime tu dužnost. Kao izvesno ističe se »da nam škole neće napredovati kao pri rodoljubivom Niki Pavloviću«, jer će njima odsad stvarno zapovedati i upravljati Osman-paša i Rašid-efendija. Osobito je značajno da se ponovo pominje otvaranje štamparije u Sarajevu, što znači da je pitanje štamparije bilo aktuelno odmah po objavljivanju vilajetskog Ustavnog zakona. »Govore ovde, da će u Sarajevu biti pečatnja za knjige; Rašid-efendija sastavljaće nam za škole knjige i pečatiti.« A potom se ironizira kako će to predstavljati znatan napredak, jer će se učiti da je Miloš Obilić lopov i nepošten, predavaće se turska istorija i turski jezik itd. Napredovaće se kao u novim carskim ruždijama...

4.

Dok je pitanje zaplenjenih udžbenika još visilo nerešeno, i bilo već principijelno odobreno otvaranje štamparije u Sarajevu, objavljen je u novosadskom »Napretku« (XVIII, br. 87 od 4. novembra 1865) poznati, već pominjani dopis protiv Gavre Vučkovića, za koji se iz odgovora u knjizi »Riječ Krajišnička« može zaključiti da potiče iz pera Nike Pavlovića. Dopis je ipak anonimn, obeležen samo šifrom »H«, o čemu se na kraju u ime objašnjenja kaže: »Premda ja nisam dopisnik, koji sam Gavru ikada u čast dirnuo, neka on izradi kod vlade turske slobodu raji, da se može u opasnosti života zaštitom koje druge sile zakloniti, pa ću mu i ja izići s imenom na vidik, da mu pokažem, da dopisnici bosanski javljaju novinama istinite događaje.« U dopisu se čine oštre

zamerke »našem saotačestveniku« Gavri Vučkoviću, za koga se inače ne može reći da je »rđav čovjek«, što u svojoj odbrani od napada zbog turkofilstva tako upadljivo brani i hvali i turske državničke koji nikako nisu za pohvalu, pri čemu se daju neke interesantne pojedinosti o ljudima i događajima tog vremena.

Ako bi se i priznalo da narodna prosveta u Bosni ništa ne vredi, ne može se ipak sva krivica za to bacati na narod, kako Gavro Vučković čini. Ta i on sam zna, kaže dopisnik, da se školski odbor prošle godine živo zauzeo da u Sarajevu osnuje i gimnaziju, što bi i za državu bilo od velike koristi. Pa zar je narod stao na put toj plemenitoj nameri? Odbor se radi novčane pomoći obratio i vladi, i šta je vlada dala? »Nije dosta ni to« — produžava pisac — »nego je napala na sadašnje škole, te ih je osakatala, pa Gavro i za to mumlja! Zar se takovim načinom snuju universiteti, za koje Gavro spominje da ih želi vezir?« Dopisnik poziva zatim G. Vučkovića da ukaže bar na jednu osnovnu školu koju je vezir podigao na korist naroda u Bosni »a gimnaziju i universitet možda će utemeljiti onda, kad Čerkezi naš narod u Bosni zamijene i kad se naše škole pozatvaraju, jer su i tako nikakve po Gavrinom mnjenju, valjda zato, što se u njima turski ne uči«. No, Gavro se u škole razume »koliko sljepac u svjetlost«.

Produživši o školama, dopisnik podvlači da se Gavro Vučković veoma ogrešio što je 5000 groša vladine subvencije za žensku školu dao učiteljici Staki, iako je obštetstvo imalo »krasnu namjeru« da s tim novcima i drugim prilozima postavi temelj i zavede žensku školu od koje ne bi niko zazirao. Sadašnja škola ne veseli nikog radi toga »što stoji pod isključivom upravom vlade turske, pak zato odlične familije i ne šalju tamo svoju djecu«. Politički motiv, naravno, dovoljan je da potpuno diskvalifikuje i školu i učiteljicu. »Staka tu školu ne drži iz rodoljublja«, — kaže se zatim — »nego da ugodnije sa svojom familjom živjeti može, što je obšte poznato. Staku pak svjetina ne zove curom, već usjedilicom, koja se u mužkim čakširama bani.« Na pitanje o upotrebi primljenog novca pisac odgovara da je Staka s tim platila dugove po čaršiji, »pa sad niti je novaca, ni kakve fundacije«. Hvali se Gavro Vučković da su iz ženske škole izašle dve učiteljice, ali je važnije od te hvale pitanje šta one znadu i kakav uspeh postižu. »Ove naše dokaze potvrđuju najbolje ovogodišnji ispiti ženske škole, što taj dan (nedjeljni) niko od strane obštetstva nije bio »ma da je na tom ispitu čestiti Osman-paša predsjedavao, a ne zna srbski«.

Ovaj napad nije teško razumeti ako se ima u vidu da je Staka Skenderova protiv volje uprave Sprske opštine otvorila u Sarajevu žensku školu i ne samo da je dobro organizovala i održala uz vladinu pomoć već je svim tim i doprinela da je Srpska opština svoju već postojeću žensku školu morala oko 1860. g. zatvoriti. Taj sukob trajao je sve do okupacije i obeležen je, pored sličnih obostranih napada, i tim što je Srpska opština otvorila 1870. godine svoju žensku školu, koja je jedno vreme pre okupacije postojala u Sarajevu uporedo sa školom Stake Skenderove.

Pored iznošenja raznih spornih pitanja (o učiteljima, grčkim vladikama, sveštenstvu i slično), dopisnik se naročito oborio na Gavru Vučkovića zbog njegova hvaljenja Osman-paše za razna korisna dela,

svodeći isticanje Osman-pašine zasluge (gradnja 300 sati puteva, gradnja baterije i bentbaše, kao i varoške bolnice, nabavka kočija i svečnjaka uličnih, gradnja čardaka, pomoć crkvama i školama i dr.) na političke interese i potrebe turske države, a ne na neku narodnu korist. »Što Gavro kaže, da je svaki vezir onoliko radio, koliko ovaj, da bi varoši bosanske podobne evropskim izgledale, molimo Gavru, neka upre prstom u jednu kuću u prestonici bosanskoj, koja ima naličja na kuću evropsku!« Na kraju pisac se obara na G. Vučkovića što hvali Rašid-efendiju i neke druge osobe koje te hvale nikako ne zaslužuju.

Vučkovićev odgovor na ovaj opširan dopis »Napredak« nije htio objaviti, pa ga je pisac štampao u svom spisu »Riječ Krajišnička« (str. 6—9). U tom odgovoru Gavro Vučković je uopšteno branio Osman-pašu i Rašid-efendiju, i uz to lično napadao dopisnika, a sebe hvalisavo, neodmereno uznosio. (»U zdravlje čestitog g. Osman-paše dobro znam da sablju pašem, dobra ata jašem, a đogata u povodu vodam, komu je drago nek mu srce cvati, kome je mrsko, nek preda se gleda.«) Njegova odbrana Osman-paše je konkretnija kad u daljim polemikama sa sarajevskim dopisnicima jugoslovenskih listova, pored ostalog, postavlja pitanje »ko zavede telegrafe u Bosni, ko ustanovi pečatnju u Sarajevu, ko žrtvova sumu od 80.000 groša na izdavanje srbskih školskih knjiga, — nije li Osman-paša, — nisu li ova djela velikohvalna?« Uza sve to, Gavro Vučković ne pominje u svom spisu aferu s udžbenicima, iako kasnije opširnije govori o pokušaju osnivanja srpske gimnazije u Sarajevu.

5.

Kao što je poznato, afera sa sprskim udžbenicima okončana je u martu 1866. na taj način što su po naređenju iz Carigrada neke od zaplenjenih knjiga spaljene (C. br. »Glasnik arhiva«, str. 106—107). Ovo naređenje, koje je izdao veliki vezir u dogovoru s ministarstvom prosvete, saopšteno je u Vilajetskom upravnom medžlisu upravo u vreme kad se zemunski štampar Ignjat Sopran trudio da za rad osposobi prvu štampariju u Sarajevu, uglavnom radi štampanja zvaničnih novina i školskih udžbenika. Kako je u međuvremenu, pod jesen 1865, još jednu partiju udžbenika poslanih iz Beograda vlast zadržala, sarajevski dopisnik se pita da li će sudbina i tih knjiga biti da odu na lomaču. Posle vesti o letošnjem sekvestriranju svih školskih knjiga i stiglom naređenju iz Carigrada da se »Mala znanja« spale, on kaže: »U Beogradu kupljene knjige došle su 17. septembra preko Brčke u Sarajevo, no evo žalosti, nama nisu došle nego na kadiju, a kadija neće da ih preda, nego kaže da još nisu došle, a eto hvala čestitome caru biće ovde pečatnja, pa će se ovde knjige vaditi. Zaista će to čestite knjige biti, koje nam Turci uspišu« (»Zastava«, I, br. 22 od 24. aprila 1866).

Može se misliti na kakav je odjek u naprednoj javnosti naišla vest o spaljivanju školskih knjiga u Sarajevu! Za srpskohrvatske listove bio je to pogodan povod da ukažu koliko vrede turske reforme, ravnopravnost i ostala svečena obećanja data u hatišerifu od 1839. i hati-humajunu od 1856, kojima se, pored ostalog, zajemčuje pravna jednakost hrišćana i njihovo pravo da slobodno podižu vlastite škole. Posebno se u tim komentarima prebacuje slobodnoj Evropi što dopušta »ova

varvarstva u XIX veku; ta Evropa je »zapisala na svoje čelo reč »napred«, a ne srami se dopustiti, da se u njenu krilu dela staroga varvarstva izvršavaju, i da se mračnjaštvo pod njenim zakriljem širi suprot krstu i čovečnosti« (*»Zastava«*, I, br. 21 od 21. aprila 1866).

Kao u srpskoj, i u hrvatskoj javnosti je afera s udžbenicima izazvala veoma jak utisak. Može se potvrditi za to naći, na primer, u novinskim izveštajima Velimira Gaja, kasnije skupljenim i ponovo izdanim, u kojima je na nišan pre svega uzet Osman-paša zbog njegova rada na polju prosvete i školstva. »Ali nijedan od Evropljana ne misli, jest ne sanja ni na snu, da u krilu prosvetljene Evrope danas, u to jasno doba, ima čovjek, koji silom dostojanstva svoga u pepeo obraća skupocjene knjige. Osman-paša, komu je spaljenje kršćanskih knjiga valjda najznamenitija crta u svom životu, zaslužuje, da ga sudije svieta i svjetskoga izobraženstva pozovu preda se, osude i objese na vješala, sagrađena od osušenih kosti turskih.« Pošto je naglasio nastojanje *Sarajevaca* »da podignu učionicu, pak i visoko učilište, nekakvo sveučilište«, pisac kaže: »A taj vezir, navijajući vladiku na ruku svoju, hoće da jih pociepa i oslabi... Mnogi dopisi donose lažnih vesti, kano da prosvjeta kakva cvjeta najbujnijim cvietom u glavnu gradu od Bosne, kad govore o ljubavi Osman-pašinoj k prosvjeti. Čovjek, koji niti ne zna, što je prosvjeta, što je nauk, što je uljudnost, što je napredak, što li je sreća narodnja u kršćanskom smislu, to bi prva od sve Bosne i Hercegovine glava pod visokom portom, Osman-paša« (*Balkan-Divan*. Zagreb 1878, str. 83).

Vredi još navesti i zanimljivi zapis fra Jake Baltića (1813—1887), koji u svom poznatom »Godišnjaku« pod godinom 1865. beleži, pored ostalog: »Turci u Saraevu Učionu Ristjansku zatvoriše, i mloge jim Knjige oduzeše, kano da Povestnice imaju protiv Turcim, kakono Miloš Obilić Cara Murata ubijo. Turcim je pomogo ovo učiniti i Vladika Sarajevski rodnom Gerk, koji ne mogaše gledati, da makar i mala bila prosveta u Narod prodre. Zato Ristjani mlogo vikaše na Vladiku da Narod na sve strane po Bosni guli; za rediti jednog najmanjeg Popa, da hiljadu grošah uzima, za posvetiti novu kakvu Cerkvu po 100 Duk. da uzme itd. itd.«. (Berislav Gavranović: B. i H, od 1853—1870. god. — Građa IV, Sarajevo 1956, str. 328). Kao što se vidi, savremeni hroničar fra Jako Baltić delimično potvrđuje navode iz izveštaja anonimnih novinskih dopisnika iz Sarajeva o ovoj aferi.

Pa ipak, afera s udžbenicima padala je polako u zaborav kako je turska pokrajinska vlada, po osnivanju štamparije u Sarajevu (1866), pokazivala izvesno interesovanje za knjige potrebne u narodnim školama. Uskoro posle pokretanja novina u Sarajevu Ignjat Sopron je doneo jedan uvodni članak o školama i školskim knjigama, u kome je naglasio misao da za postojeće narodne škole imaju nužne knjige i samo ih treba preštamovati. »Kao znak osobite otačanske brige u tom obziru navodimo« — kaže pisac — »da će visoka vilajetska vlada iste štamovati o svom trošku, na koju je cjel naša ovdašnja poglavito i ustanovljena i podporu vladinu uživa« (*»Bosanski vjestnik«*, I, br. 5 od 7. maja 1866).

U političkom pogledu pitanje školskih udžbenika izgubilo je praktično svaki značaj kad je vilajetska vlada štampala o svom trošku prve udžbenike i podelila učenicima na poklon. O tom je zvanični list doneo

prvu belešku pod naslovom »Vilajetske vjesti« na uvodnom mestu: »Pod sjenkom njegovoga veličanstva, cara naštampano je u vilajetskoj štampariji u Sarajevu za osnovnu nauku djece nekoliko hiljada komada Bukvara *srbskijem* građanskijem i crkveno-slovenskijem slovima. Po proizvoljenju njegove preuzvišenosti, č. valije vilajetskoga davaće se Bukvari učenicima u ovom vilajetu za dokaz carske milosti na poklon« (»Bosna«, II, br. 65 od 14. i 26. avgusta 1867). Prenoseći vest da je u Sarajevu u vilajetskoj štampariji štampan srpski bukvar, i to novim pravopisom, Stojan Novaković je tom prilikom u belešci dodao: »Počem je Vukov ogled i ostao ogled, Bosna je prva zemlja, u kojoj se bukvar srpski naštampa novim pravopisom. I to učiniše Turci!« (»Vila«, IV, br. 19 od 5. Jula 1868, str. 456).

Kao što se vidi, vilajetska vlada je sejala izvestan optimizam u pogledu štampanja udžbenika u zemlji, i mada su ta obećanja ostala većim delom neizvršena (od 15 najavljenih udžbenika za srpske škole štampano je svega 4), njen stav je ipak doprinio da nemili događaj iz godine 1865. bude potisnut, pa i zaboravljen. Ali to ne znači da se on u izuzetnim momentima ne bi nametao savesti pojedinaca, da im ne bi u svoj veličini izlazio pred oči. Tako je Borko Putnić (možda Bogoljub Petranović), izveštavajući o Pelagićevom suđenju u Sarajevu, naveo u članku »Šta se ne radi u tužnoj Bosni«, pored ostalog, i ovo: »Osman-paša s mitropolitom Ignjatijem 1865. god. razorio je srpsku školu u Sarajevu, bez ikakva povoda od strane školske, a sad s Dionisijom razvali banjalučku bogosloviju, da umna snaga srpskog elementa ne premaši muslimanskog konzervatizma, da napredak ne bi postao opasan samovoljnoj sistemi natraguše« (»Zastava«, IV, br. 63 od 27. maja 1869).

6.

Radi potpunosti treba na kraju još ukratko navesti šta je o aferi s udžbenicima u sprskim školama kazano nekoliko godina kasnije (1873) u pomenutom feljtonu »O srpskim školama«, objavljenom delimično u Vidićevoj »Prosveti«. To saopštenje je tim interesantnije što potiče od jednog poznatog savremenika, Save Kosanovića, docnijeg mitropolita dabrobosanskog.

Govoreći o sarajevskoj srpskoj školi, pisac je istakao zasluge Dubrovčanina Spira Rajkovića na preuređenju i modernizovanju škole, koji se tim zanosio sa uverenjem da je dobra škola najbolje sredstvo za buđenje narodne svesti i borbu s neprijateljem. »Stalo ga je teške borbe, dok je savladao strah Sarajlija i neumješnost njihovu za takav posao.« Pisac ukazuje zatim kako je »godine 1849, i poslije događaja koji su sa cijelom Jevropom uskoлебali vas jug slovenski« udaren temelj sarajevskoj školi sa dvojicom učitelja iz Dalmacije, Đorđem Margetićem i Jakovom Vukovićem, i kako su se posle i po ostalim bosanskim varošima osnivale slične škole. »No kako je teško i tijekom školama, da se održe i da uspješno djeluju na mjesno stanovništvo, može se viditi iz sudbine sarajevske i banjalučke škole.«

O događaju s udžbenicima iz 1865. godine kazano je u daljem izlaganju doslovno ovo: »Sarajevska škola za sve vrijeme svog opstanka nije se mogla uzvisiti ni do polugimnazije usljed preprijeka od strane

turskih paša i fanariotskih vladika. U vremenu od 1863. do 1865. bila je ona blizu toj cijelji; ali iznenadni napadaji na nju od strane Osman-paše i mitropolita Ignjatija preduprijediše joj uspjeh. Važnije knjige iz njezine knjižnice, osobito one iz kojih se učila historija srpskog naroda, bile su spaljene; školske uprave nestalo je; najsposobniji učitelji stavljeni su isprava pod policijski nadzor, a poslije toga prognani za granicu Turske; samom predavanju u školi bijahu određene uske granice. To je bilo u januaru 1865. god. O tom događaju spjevao je narod i pjesmu, koja će još nekojima u Sarajevu biti poznata» («Prosvjeta», III, br. 6 od 8 (20) februara 1887).

U pomenutoj brošuri Nila Popova, odakle su podaci u slobodnom prevodu uzimani, stoji da se ovaj događaj zbio na dan 21. januara 1865, što je očigledno prepisna greška, nastala zamenom sličnih naziva meseca (jan. mesto jun). Kako je napred nesumnjivo utvrđeno, tačan datum je 21. jun 1865. godine. Pomenuta pesma, koja u listu »Prosveta« nije objavljena već samo pomenuta, data je u brošuri na našem jeziku i u ruskoj transkripciji i glasi:

Da se dobro zlom ogradi
Krvopija Osman-paša
Glas izdade, da se ruši
Iz osnova škola naša.
Bjesni Turci napadoše
Na knjižaru škole naše,
U nesretnju Saraevu
Omladinu rasplačkaše;
Odneseše, zapališe
Školske knjige odabrane,
Ah! i srpsku povjestnicu,
Da u srce narod rane.
Osman-paša, nasilniče!
Povjestnica nigdje nije
Ni prognata, ni prokleta,
Gde se ljudska krv ne pije.⁴

Najposle, u ovom interesantnom feljtonu tvrdi se da ni posledovatelji Osman-paše i mitropolita Ignjatija nisu bili bolje raspoloženi prema sarajevskoj srpskoj školi. »God. 1869. prognaše oni dva učitelja: Bogoljuba Petranovića, jednog od poznatih srpskih spisatelja u sadašnjem vremenu (g. 1873) i Jakova Vukovića. Iduće godine prognani su bili i oni nastavnici, koji bijahu zamijenili gornju dvojicu. Ako bi nabrajali sve učitelje, koje je sarajevska opština morala promijeniti od god. 1849. do 1873, većinom po potrebi mjesnih paša i mitropolita, onda bi taj broj iznosio do 35« (C. br. »Prosvjete«). Ali to već prelazi okvire ove teme:

Po objavljivanju ustavnog zakona u bosanskom vilajetu, juna 1865, reformisana uprava pokazuje sve više centralističke težnje, što dolazi do izražaja naročito u jačanju turske državne ideje i pobijanju probudene nacionalnooslobodilačke misli. Ove težnje daju u isto vreme i najbolje objašnjenje za neobičan stav turskih vlasti u pitanju nekih udžbenika u srpskim školama, bez obzira na gotovo jednodušnu osudu tog stava i postupka u našoj naprednoj javnosti.

⁴) »Православіе во Босніе«, Moskva, 1873, str. 23. Prepis zahvaljujem drugu Ljubinku Popoviću, šefu Arhivskog odeljenja Narodne biblioteke u Sarajevu, koji mi je ljubazno omogućio uvid u ovu brošuru uz sravnjenje s feljtonom objavljenim u »Prosveti« 1887. i ujedno sam ispisao pomenutu pesmu.

R É S U M É

»AFFAIRE MANUELS« DANS DES ÉCOLES SERBES — 1865

En juin 1865 les autorités régionales turques de Sarajevo avaient saisi un envoi de manuels envoyés de Belgrade et destinés aux écoles serbes de Sarajevo et de Mostar. Cette saisie représentait pour les gens de l'époque une affaire politique et était liée aux événements importants de cette époque, surtout à la promulgation de la nouvelle loi constitutionnelle pour la province de Bosnie et à l'inauguration de la première imprimerie moderne de Sarajevo — fondée en 1866. C'est dans le cadre de ces événements-là que l'auteur essaie d'éclaircir, se basant sur les extraits des journaux de l'époque et autres matériaux, cette affaire curieuse.